

Noqay Ordası dövründə ədəbiyyat və mədəniyyət güclü inkişaf edirdi. Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri, Şərqin məşhur əsərləri məşhur idi. Folklor aləmində çoxsaylı ritual şeirlər və nağillər, eləcə də şərq mövzularında olan əsərlər – “Min bir gecə”, “Totnamə”, “Kəlilə və Dimnə” və s. geniş yayılmışdı. Qəhrəmanlıq məzmunlu klassik epik nümunələr – “Kəbirləndi”, “Alpamiş”, “Ər Sayın” kimi əsərlər bu dövrdə etnik özünüdərk nümunəsi idi. Eyni zamanda Noqay dövrünün tarixi hadisələrini təsvir edən “Ər Targın”, “Ər Kosai”, “Ər Kökşe” kimi genealoji sistem üzərində qurulmuş epik dastanlar meydana çıxmış, “Edigey”, “Orak-Mamai”, “Karasai-Qazı”, “Anşibəy Batırları”, “Parpariya”, “Kuttkiya”, “Nurəddin”, “Musaxan” və s. kimi şeirlər toplusu yaradılmışdı.

Noqay Ordası–türk xalqları tarixində iz qoymuş dövlət

Məlumdur ki, Noqay ulusuna daxil olan bir çox türk tayfaları sonradan qazax xalqının etnogenezinin formalaşmasında mühüm rol oynayıb. Noqay erasının şifahi ədəbiyyatının nümayəndələrinə Ketbuqa, Sipira, Asan Kayğı, Kaztuqan, Dospambet, Şalqez (Şalkiz) daxil idi. Belə əsərlər qazax və noqay ədəbiyyatında günümüzə qədər gəlib çatıb, çap edilir və oxunur. Bunlardan “Aysıldın ulu Amet Batır”, “Bozjigit”, “Şora Batır”, “Adil Sultan”, “Takırlau qonğan qaz, tırna” dastanları var. Bu tarixi dövrdə ortaya çıxan yazılı ədəbiyyat nümunələri də mövcuddur.

1243–1503-cü illərdə yaşayan şairlərdən Xarəzminin “Məhəbbətnamə”, Seyf-Sarainin “Gülüstan bitt-Türki” və Məhəmməd Salihin “Şeybaninamə” kimi poemaları yazılı əsərlər sırasına daxildir.

Noqay Ordasının yaranması

Noqay Ordası və ya Mangit ulusu dövlətin qurucuları olan mangitlərin şərafinə Mangit Ordası da adlanıb. 1392-ci ildən 1442-ci ilədək formalaşma dövrü yaşayıb, həmin ildən 1634-cü ilədək müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərüb, Qızıl Ordanın süqutundan, Ağ Ordanın zəifləməsindən sonra yaranan müstəqil dövlət, paytaxtı Ural çayının aşağı hövzəsində olan Sarayçık şəhəri, dini İslam, dili qıpcaq türkcəsi və ya noqay dili idi.

Noqaylara ata tərəfindən Mangit, ana tərəfindən Çuçilər nəslindən olan sərkərdə Yedigey Qızıl Orda dövlətində qoşun komandanı kimi dövləti faktiki olaraq 15 il, 1396-cı ildən 1411-ci ilədək idarə edib.

Noqay Ordasının yaranmasında və möhkəmlənməsində Yedigey mühüm rol oynamış. O, Ağ Orda əmiri də olub, Toxtamışa qarşı mübarizə aparıb, 1399-cu ildə Litva knyazı Vitovtun və Toxtamışın birləşmiş ordusunu məğlub edib. Keçmişdəki Çuçi uluslarını birləşdirib, 1406-cı ildə Toxtamışı öldürüb, 1408-ci ildə rus torpaqlarına hücum edərək bir çox şəhərləri dağıdıb. 1410–1412-ci illərdəki daxili müharibələrdən sonra hakimiyyətini itirib və Xarəzmə qaçıb. Ən nəhayət, bu cəsarətli sərkərdə Toxtamışın oğlanları ilə mübarizədə öldürülüb.

Noqay Ordasının strukturu, ərazisi və etnik tərkibi

Noqay Ordasını biy (bəy) idarə edib, ikinci yerdə biyin oğlanları, qardaşları, rəsmi olaraq varis təyin olunan şəxs gəlirdi, aristokratlara mirza deyilirdi və onlar da dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdilər.

Noqay dili qazaxların, başqırdların, Krım tatarlarının və Volqa tatarlarının dilləri ilə kiçik fərqlə eyni olduğundan bir-birini anlayıblar.

Noqay Ordasının ərazisi Volqa və Ural çayları arasında yerləşsə də, şərqdə Ural çayının sol sahilini, şimal-şərqdə Qərbi Sibir düzənliyini, şimal-qərbdə Qazanı, cənub-qərbdə Aral və Xəzər dənizlərini, Məngiştəu və Xarəzmi əhatə edib.

Noqay dövrü XIV-XVI əsrləri əhatə edib və o dövrdə noqaylar bir neçə-sarı, qara, Mangıt və Qafqaz noqayları qrupuna bölünüb.

Qızıl Ordanın süqutundan sonra sarı noqaylar (tatarlar) Qazan, Krım, Həştərxan

və Qasım xanlıqlarını, qara noqaylar (Barabi tatarları) Ten-San Noqay xanlığını qurublar.

Mangıt noqayları indiki Qazaxıstanın Məngiştəu bölgəsində yaşadıklarından qazaxların Kiçik Cüzü ilə qaynayıb qarışblar. Qafqaz noqayları Kiçik və Böyük Noqay ordalarının bir hissəsinə çevriliblər.

Noqaylar, həmçinin qırğız tayfaları arasında da mövcuddurlar. Məşhur dastana görə Manas Baba noqay olub.

Yedigey Noqay Ordasında

Yedigey Qızıl Orda dövlətində xidmət etdiyi dövrdə bütün hakimiyyəti 15 ildən çox əlində saxladıqdan sonra ona tabe olan Noqay qəbiləsi parçalanmağa başlayıb. Kastiliya səfiri R.G.Klaviyo yazırdı ki, Yedigeyin qoşununda 200 mindən çox döyüşçü var idi. O, Qızıl Ordanı təyin etdiyi xanlar vasitəsilə idarə edib və bəylərbəyi və ya böyük əmir tituluunu daşıyıb. İbn Ərəbşaha görə, onun iyirmi oğlunun hər biri atasının təyin etdiyi ərazilərdə hökmranlıq edib və onların ayrıca ordusu olub. Qızıl Ordanın süqutundan sonra yaranan digər qoşunlar kimi, Noqay Ordası da etnik deyil, siyasi quruluşa malik idi. Ali hakimiyyəti bəylərbəyi olan əmir həyata keçirib. Əhalinin əsas hissəsi ulis xalqı (noyan, mirza, şik və s.) və ya “qara xalq” adlanırdı. Xanlıq Çingiz xan sülaləsinin bir hissəsi olsa da, Noqay Ordasının siyasi hakimiyyəti və iqtisadi həyatı Mangit əmirlərinin, yəni Yedigey nəslinin əlində idi və hakimiyyət atadan oğula keçirdi.

Noqay Ordası XV əsrdə

XV əsrin ortalarında Noqaylar Sırdəryanın orta axını boyunca şəhərləri ələ keçirir və Yedigey, Uakas Bi, Musa Mirza, Janbırşı və başqalarının nəsiləri Şərqi Dəşti-Qıpçağın siyasi həyatında mühüm rol oynayıblar. Uluslar və tayfalar daim hakimiyyət və otlaqlar uğrunda mübarizə aparıblar. Xalqın əsas məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Köçəri noqaylar əsasən qoyun, at və dəvə saxlayır, qonşu dövlətlərə satırdılar.

1628–1630-cu illərdə Kho-Urlukun rəhbərlik etdiyi kalmıqlar Noqay Ordusuna hücum edərək Volqa və Yaik arasındakı torpaqları işğal edirlər. 1634-cü ildə kalmıqlar yenidən Noqay Ordasına hücum edir, noqaylar döyüşü uduzur, kalmıqlar noqayların böyük bir hissəsini öldürür. Döyüşdən sağ çıxanlar Volqanın sağ sahilinə köçərək Kiçik Noqay ordasına birləşirlər.

1634-cü ildə Noqay xalqı Volqanın sağ sahilinə köçür. Noqay Ordasının süqutundan sonra indiki Qazaxıstan torpağında qalan ərazi Qazax xanlığının tərkibinə daxil olub. Noqay Ordasının tərkibinə daxil olan xalqlar-qazax, qaraqalpaq, özbək, tatar, başqırd və digər türk xalqlarının millət kimi formalaşmasına Noqay Ordasının böyük rolu olub.

Noqay Ordasının bir hissəsi olan tayfalar (Konurat, Mangıt, Alşin, Jalair, Kanqlı, Kerex, Qıpcaq, Nayman, Arğın, Tama və başqaları) sonradan qazax xalqının etnik tərkibinin formalaşmasında da mühüm mövqeyə malikdirlər.

Noqay Ordası XVI–XVII əsrlərdə

XVI əsrin əvvəllərində davamlı vətəndaş qarşıdurması səbəbindən Noqay Ordası zəifləməyə başlayır. 1520-ci ildə Qazax

xanı Qasım xan Noqay Ordasının paytaxtı Sarayçığı ələ keçirir.

1546-cı ildə Əli Mirzənin komandanlığı altında 10 min nəfərlik noqay ordusu Krım xanı I Sahib Gəray tərəfindən Həştərxanın ələ keçirilməsinin intiqamını almaq üçün Krım xanlığına qarşı yürüşə başlayır. Şiddətli və qeyri-bərabər döyüşdə noqayların bir hissəsi öldürülür, digər yarısı əsir düşür. Sahib Gəray əsir alınan noqayları qətlə yetirməyi əmr edir. Noqaylar arasında daxili

lərində kalmıqlar Yaikin hər iki sahilindəki Volqaya qədər olan noqay düşərgələrində məskunlaşırlar.

Noqayların bir hissəsi isə Şimali Qafqaza köç edir.

Böyük Noqay Ordasının hökmdarları:

Din Əhməd biy, 1563-1578...

Urus Biy, 1563-1578,

Dinbay Mirza, 1578-1584...

Səyid Əhməd Mirza, 1584-1587...

mübarizə, ardından vəba epidemiyası başlayır, əhalinin təxminən 40–50 faizi tələf olur. Elə buna görə də noqaylar Şimali Qafqaza köç yolu tutur.

XVI əsrin ikinci yarısında Qazan və Həştərxan (Hacı-Tarxan) xanlıqlarının Rusiya tərəfindən fəth edilməsindən sonra baş verən daxili çəkişmələr Noqay Ordasını zəiflədir və bir neçə hissəyə parçalanmasına gətirib çıxarır.

Noqay Ordasının hökmdarları:

Yedigey biy, Noqay Ordasının qurucusu, sərkərdə və qəhrəman, Qızıl Ordanın sonuncu hökmdarı, 1392-1412-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

Nurəddin biy, 1412-1419...
Mansur biy, 1419-1427...
Qazı biy, 1427-1428...
Uakas biy, 1428-1447...
Xarəzmi biy, 1447-1473...
Abbas biy, 1473-1491...
Musa biy, 1491-1502...
Janbırşı biy (noqayca yağış rəqsi), (rusca: Тәнец дождя), 1502-1504...
Həsən biy, 1504-1508...
Şeyx Məhəmməd biy, 1508-1510, 1516-1519...
Əlşagır biy, 1508-1516...
Aqış biy,1521-1524...
Səyid Əhməd biy,1524-1541...
Sudya Məhəmməd biy, (rusca: Судья Мухаммад) 1537-1541...
Şeyx Mamay biy, 1541-1549...
Böyük İosif biy, (rusca: Иосиф Великий) 1549-1554...
İsmayıl biy, 1557-1563...

Böyük Noqay Ordası

İsmayıl İlyasın komandanlığı altındakı noqaylar 1557-ci ildə Rusiyanın nəzarəti altına keçərək Volqaboyu əraziləri əhatə edən Böyük Noqay Ordasını yaradır və Bö-

Uraz Məhəmməd biy, 1584-1590...
Din Məhəmməd biy, 1590-1598, 1598-1600...
Yaş Tarak biy, Biy 1600-1619...
Din Əhməd, 1600-1604...
Qarakuli Məhəmməd Mirza, 1604-1622...
Dinbay Mirza biy, 1622-1634...

Suvorov və Noqay məsələsinin sonu

17-ci əsrin əvvəllərindən etibarən Noqay Ordasının birdəfəlik ələ keçirilməsi Rusiya xarici siyasətinin əsas məsələsinə çevrilir. 1783-cü il aprelin 21-də II Yekaterina Krım xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında fərman verir. 18-ci əsrin sonunda Krım xanlığının Rusiyaya sonuncu dəfə ilhaq edilməsi ilə noqayların taleyi məsələsi ortaya çıxır və bu məsələnin həlli Suvorova həvalə olunur. 1783-cü il iyunun 21-də Novorossiya qubernatoru knyaz Potyomkin Suvorova noqayların Saratov və Tambov vilayətlərinə köçürülməsinə həzrlıq görməyi tapşırır. 1783-cü il iyunun 5-də Suvorov Eyskdə Noqay mirzələri və ağsaqqallarının İmperatriçaya sədaqət andı içmək üçün təntənəli bir mərasim təşkil edir, noqayları ələ almaq, sakitləşdirmək üçün şənlik qurulur.

Edamdan əvvəl ziyarət

Bu ziyarətlə bağlı Britaniya jurnalisti Oliver Bulloughun “May We Save Free” kitabında dəhşətli bir epizod var. Jurnalist yazır: “Suvorov “Noqayların sayıqlığını boğma” üçün dəbdəbəli bir ziyarət təşkil edib, süfrələr açıb, 100 öküz və 800 qoç kəsilib, 500 çəllək araq gətirilib və insanlar yeyib-icdikdən sonra Suvorov qırğın əmiri

verib. Bu epizodun təfərrüatlarının dəqiqliyi mübahisəlidir, lakin ümumi hadisə çoxsaylı ifadələrlə təsdiqlənir”.

Rus hərbi tarixçisi V.A.Pottonun sözlərinə görə, müqaviməti yatırırdıqdan sonra Suvorova “mükafat” olaraq 300 min at, 40 min baş mal-qara, 200 min qoyun və saysız-hesabsız qadın göndərilib.

Noqayların üsyanı

1783-cü il iyunun 30-da Rusiyanın məkrli planlarından xəbər tutan noqayların üsyanı başlayır və yatırılması uzun müddət çəkir. Üsyan zamanı 7 mindən artıq noqay əsgər və zabiti öldürülür, qadın və uşaqlardan əlavə mindən çox kişi əsir götürülür. Rus tarixçisi Vladimir Qutakovun hesablamalarına görə, üsyanın yatırılması zamanı təxminən 10 minlərlə noqay qətlə yetirilib.

Bu zülmə dözməyən noqayların əksəriyyəti öz vətənlərini tərk etməyə məcbur olur, 700 minə qədər noqay Osmanlı İmperiyasına qaçır, sonradan assimilyasiya olunur. Vladimir Qutakov yazır: “Bu dövrdə daxili çəkişmələr və hərbi münaqişələr səbəbindən noqayların və digər türkdillil xalqların əhəmiyyətli bir hissəsi Volqa və Qara dəniz bölgələrindən Krım xanlığına və Osmanlı İmperiyasına, xüsusən də Balkanlara köç ediblər ki, bu da Noqay Ordasının zəifləməsi və son tənəzzülünün səbəblərindən biri olub”.

Noqayların çətin anlarda xalqa müraciəti:

Noqaylar çöl mədəniyyətinin keşikçiləridir.

Unutmayın: siz noqaysınız, Böyük Çölün oğlu və qızı, izləri min illər əvvələ gedib çıxan Türkün varisisiniz. İskitlər və sarmatlar, hunlar və türklər, xazarlar və qıpçaqlar – bunlar bizim də bir parçası olduğumuz vahid tarixi zəncirin halqalarıdır.

Tariximiz iki yüz il əvvəl başlamayıb və tək bir tarix, dövr və ya dövlətə məhdudlaşmır. Biz iki min ildən çoxdur ki, bu torpaqda yaşayırq, müharibələrə, köçürülmələrə və bizi tarixdən silmək cəhdlərinə baxmayaraq, çölün dilini, yaddaşını, həyat tərzini və ruhunu qoruyub saxlayırıq.

Krım və Sibir çöllərinə qədər uzanan Türk torpaqları sadəcə bir ərazi deyil. Bu bizim Vətənimiz, beşiyimiz, Noqay dünyasının formalaşdığı, çölün insanla danışdığı və insanların onunla harmoniyada yaşadığı məkandır. Bura ailələrin, adət-ənənələrin və qanunların yarandığı, nəsilədən-nəslə ötürüldüyü yerdir.

Bunu xatırlamaq kim olduğunuzu bil-mək deməkdir.

Unutmaq özünü itirməkdir.

Noqayların yaşadıkları ərazilər

Hazırda noqaylar əsasən Quzey Qafqazda – Dağıstan, Stavropol, Qaraçay-Çərkəz, Həştərxan (Hacı-Tarxan) bölgələrində, Türkiyə və Rumıniya ərazilərində, həmçinin Çexenistanda yaşayırlar. Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində noqay diasporları fəaliyyət göstərir.

2005-ci ilin yayında Qaraçay-Çərkəz Respublikasında noqayların milli rayonunun yaradılması haqqında qərar verilib. Bu respublikada yaşayan 5 çoxsaylı xalqlar biri də noqaylardır. Onu da demək lazımdır ki, 2021-ci ildə aparılan siyahıyaalmaya görə Rusiyada 1009 mindən artıq noqay yaşayır.

Beləcə, rus şovinizmi mərhələ-mərhələ Noqay Ordasının və Böyük Noqay Ordasını yadıxdığı 192 il ərzində zaman-zaman digər türk xalqları kimi, noqayları da öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salıb, onlara qarşı soyqırımı siyasi həyata keçirib.

Qulu KƏNGƏRLİ, XQ-nin Türkünstan müxbiri

Daşkənd